

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ЙОГО ОТОЧЕННЯ У КІНОФОТОДОКУМЕНТАХ

Серед видатних діячів національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр. особливе місце посідає постать Павла Петровича Скоропадського — засновника Української Держави, “особи, навколо якої тривалий час точилися неабиякі дискусії в українській історіографії — від відвертої ідеалізації його діяльності прихильниками гетьмана до не менш відвертої, навіть часто фальсифікованої критики всіх його політичних кроків радянськими істориками та соціалістичними діячами в діаспорі. Сьогодні постала потреба об’єктивного висвітлення життя і діяльності П. Скоропадського як у контексті загальноукраїнської історії, так і в плані його як особистості”, — зазначається у статті Олени Отт-Скоропадської й Павла Гая-Нижника “Павло Скоропадський: Коротка хроніка життя (1873—1945)”, яку вміщено в академічному виданні “Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918”¹.

Дійсно, “нарис останнього гетьмана України дає можливість відчутти внутрішній світ цієї, безумовно, видатної постаті в українській історії, по-

бачити та зрозуміти світогляд Скоропадського, його оцінку подій, які переживала українська земля у важкі роки революції і в епіцентрі яких він перебував”, — підкреслюється далі у цій статті ².

У якійсь мірі в цьому стануть у нагоді кінофотодокументи — зорові історичні джерела, що зберігаються в частині еміграційного архіву родини Скоропадських, який знаходиться у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського ³ в Філадельфії (США), Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного ⁴, Центральному державному історичному архіві України у м. Києві ⁵, Музеї гетьманства ⁶, в окремих виданнях, де вони вміщені ⁷.

У цій розвідці не розглядається процес формування національно-державницької свідомості гетьмана, не аналізується його політична спрямованість, а подається лише огляд документальних фотографій та кінокадрів, які зафіксували образ Павла Петровича — людини, військового діяча, творця Української Держави — у різні роки життя, в тому числі останнього, а також рідних і близьких, соратників та політичних діячів різного ґатунку, тобто всіх тих, з ким була пов’язана його доля.

Перша за часом фотографія, що збереглася, — це портрет діда гетьмана — Івана Михайловича Скоропадського (30.I.1805—8.II.1887) ⁸, який належав до давнього й визначного роду в історії України, відомого ще з другої половини XVII ст., що дав двох гетьманів — Івана (XVIII ст.) та Павла (XX ст.), а також низку державних, військових і громадських діячів ⁹.

Дід Павла Петровича був прилуцьким повітовим маршалком та двічі губернським предводителем дворянства Полтавщини. Він брав, зокрема, активну участь у селянській реформі 1861 р. Його коштом було засновано ряд шкіл і гімназій в Україні ¹⁰.

Ось як писав у спогадах про свого діда майбутній гетьман: “По выходе в отставку он поселился в своем имении Тростянец, где и жил почти безвыездно. Это был очень умный и образованный человек. Несмотря на постоянную жизнь в деревне, он следил за литературой нескольких языков, интересовался политикой, был прекрасным хозяином, принимал очень большое участие в местной жизни Полтавщины. Особенно интересовался всякими культурными начинаниями...” ¹¹.

Помер Іван Михайлович у своєму селі Тростянці, поблизу якого насадив великий дендропарк, що, за словами онука, “к концу его жизни представлял крупную достопримечательность Украины. Не говоря уже о художественной стороне последнего, удивлявшей всех, кому приходилось в нем побывать, парк этот по количеству собранных в нем редких экземпляров деревьев мог конкурировать с первоклассными ботаническими садами Европы...” ¹².

З родинних фотографій сім’ї Скоропадських маємо ще дві, а саме батька — Петра Івановича (6.III.1834—30.VI.1885) ¹³. На першій — молодий блискучий полковник з орденом св. Станіслава 2-го ступеня зі списками, який він отримав за участь у війні на Кавказі.

На іншій ¹⁴ — сивий чоловік у цивільному одязі, знятий, коли він уже займав посаду старобільського предводителя дворянства на Чернігівщині. Павло Петрович згадував: “Лично отец был в полном смысле блестящим человеком, причем внешность его соответствовала его умственным и духовным качествам. Он был очень красив, прекрасный оратор, он всегда увлекал дворян на всех губернских собраниях своими речами” ¹⁵.

У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігся ще один документ без дати. Анотація до нього — фотознімок П. Скоропадського з дітьми в Зимовому саду. На звороті напис: “Я, папа и Пав-

лик”¹⁶. Зіставляючи цей фотодокумент з портретом батька гетьмана, можна стверджувати, що це помилка. На фото зображений не Павло Петрович з дітьми, а Петро Іванович із синами Михайлом та Павлом.

Маємо також фото родинного будинку Скоропадських у с. Тростянець на Полтавщині, де пройшли дитячі роки майбутнього гетьмана¹⁷. З малих літ Павло знаходився в оточенні відомих українських діячів — В. Тарновського, П. Дорошенка, В. Горленка, П. Новицького тощо. Як зазначав згодом соратник П. П. Скоропадського і видатний історик Дмитро Дорошенко, “...у будинку була велика колекція пам’яток української старовини, що переходила як фамільне добро з покоління до покоління. Тут висіли портрети гетьманів, полковників та іншої старшини, висіла стара козацька зброя, по кімнатах стояли старосвітські меблі, старовинний посуд, на полицях стояли старі книжки. В домі додержувалося старосвітських українських звичаїв, шановано давні традиції. *Це все мало вплив на духовний розвиток хлопця, виховуючи в ньому любов і пошану до рідної старовини й національної культури*” (курсив наш. — Л.М.)¹⁸.

Все це свідчило про те, що у цьому домі плекалася повага до українства. Тут “постійно співалися українські пісні”, “з пошаною ставилися до бандуристів, які співали свої думи”, “читалися та обговорювалися книжки [М.] Костомарова й інших українських письменників”, серед гетьманських портретів висів портрет Івана Мазепи, до якого “ставилися мовчазно з симпатією” — тобто більшість членів цього славного роду не зрікалися української державницької традиції, хоча у своїй більшості дотримувалися проросійської, лояльної позиції й робили кар’єру в системі царської імперії¹⁹.

Немає потреби детально зупинятися на біографії П. Скоропадського, тим більше, що існують праці, які висвітлюють його життя і діяльність²⁰, але без окремих даних неможливо обійтися.

За звичаєм багатьох українських поміщиків та за сімейною традицією юний Павло пішов шляхом військового. Закінчивши 1893 р. Петербурзький пажеський корпус, він вступає до кавалергардського полку, де колись служив його батько. Через два роки Павло Петрович обіймає посаду полкового ад’ютанта. В часи російсько-японської війни — П. П. Скоропадський командир 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку Забайкальського козачого війська, а невдовзі — ад’ютант командуючого російськими військами на Далекому Сході. З 1905 р. Павло Петрович — флігель-ад’ютант царя Миколи II, з 1906 р. — полковник, з 1912 р. — генерал-майор. У період Першої світової війни — генерал-лейтенант, командуючий 34-м армійським корпусом, що розташовувався на терені України й який згодом дістав назву Першого українського²¹.

Як бойовий офіцер він був нагороджений орденом з бантами і списками св. Анни 3-го ступеня, орденами св. Станіслава 2-го ступеня, св. Володимира 4-го ступеня, золотою зброєю²², а 1914 р., згідно з наказом від 13 жовтня, — за хоробрість та героїзм був удостоєний хреста св. Георгія 4-го ступеня²³. До речі, на всіх фотографіях і кінокадрах періоду Центральної Ради й Гетьманату П. П. Скоропадський знятий з останньою відзнакою на грудях.

Збереглося декілька фотодокументів Павла Петровича періоду 1917 р. На одному з них — він у військовій формі генерал-лейтенанта царської армії²⁴, на іншій — командуючий Першим українським корпусом²⁵.

І, нарешті, фотопортрет П. Скоропадського — отамана Вільного козацтва, обраного Всеукраїнським з’їздом останнього, що проходив у Чигирині 16—20 жовтня 1917 р.²⁶ Статут його був затверджений головою Генерального секретаріату УНР В. Винниченком та генеральним писарем О. Лотоцьким 13 грудня 1917 р.²⁷

Як відомо, 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся політичний переворот, який привів до влади гетьмана П. П. Скоропадського. Демократична парламентська форма державного управління поступилася місцем авторитарному режиму. Центральна Рада, втративши довіру у різних верств українського населення, відійшла в історію. Постала коротка доба Української Держави.

Окремі кінофотодокументи відбили дану подію. Це насамперед фотографії Павла Петровича з повноважними депутатами Всеукраїнського з'їзду хліборобів, які після прийняття земельного закону, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі, разом з українськими політичними діячами самостійницького спрямування, виступили з ініціаторами зміни політичного режиму в Україні, й проголосили П. П. Скоропадського гетьманом²⁸. Про цю подію останній згадував: “Стоячи в коридорі, я чув, як якийсь промовець казав: “Нам потрібна для порятунку краю сильна влада, нам потрібний диктатор, нам потрібний по старому звичаю Гетьман”. Загальним співчуттям були зустрінуті ті слова... “Я увійшов до залу і сів у маленьку бічну ложу. Наступний промовець говорив те саме, що й попередній. Коли він назвав моє прізвище і сказав, що пропонує мене проголосити Гетьманом, вся маса людська, що була на зборах, як один, підвелась і голосним криком почала виявляти своє співчуття. Такого однодушного підйому я не сподівався”²⁹. “Панове! — звернувся новообраний гетьман до присутніх. — Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не задля власної користі беру на себе тягар тимчасової влади (які пророчі слова. — Л.М.). Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам сили й твердості врятувати Україну”³⁰.

А як сприйняла більшовицька Росія цю подію? За визначенням В.І. Леніна, гетьманський переворот являв собою реставрацію “буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і за допомогою німецьких військ”³¹. І далі, говорив він 14 травня 1918 р., цей переворот та німецька окупація — “тимчасове окрилення надій російських кадетів, меншовиків і правих есерів, які запалились любов'ю до того, що несе Україні Скоропадський, і які надіються тепер на те, що, мовляв, це легко станеться і в Росії”³².

Згодом, аналізуючи події 29 квітня 1918 р., гетьман у своїх спогадах писав: “В мене все більше і більше міцніла думка, що коли я не зроблю перевороту тепер, то у мене залишиться назавжди гнітюча свідомість, що я несмілива і слабодуха людина і що ради власного спокою пропустив можливість врятувати край. Я не мав сумнівів, що переворот потрібний і корисний, навіть в тому випадку, коли б нова влада не змогла довго утриматись. Я вважав, що владу я подолаю взяти в свої руки і що те, що вдасться мені зробити, у всякому разі дасть відпочинок, відновить в краї порядок, а в населенні — силу для нової боротьби”³³.

На фотоплівці — церемонія проголошення Павла Петровича гетьманом на Софійському майдані у присутності величезного натовпу, урочистий молебень, що відправляє єпископ чигиринський Никодим, який після загибелі митрополита київського Володимира під час кривавої вакханалії більшовицьких військ під керівництвом М. Муравйова керував Київською єпархією. Спочатку він у соборі Святої Софії благословив та помазав гетьмана, а потім виступив на площі з промовою (2 фото)³⁴.

Однак повернемося до спогадів самого П. П. Скоропадського: “...Хор співав: “Многая літа Гетьману Всієї України”. Дзвони Святої Софії від-

гукувались голосно на це торжество. Це були хвилини, яких забути не можна...”³⁵.

В перемонтованому документальному кінофільмі “Документи епохи” — перлині української кінодокументалістики — також маємо відбиття цієї події³⁶. Майже на всіх кінофотодокументах періоду Гетьманату Павло Петрович знятий у національному козацькому вбранні, яке було офіційною формою до встановлення в Українській армії особливої форми кубанських і терських козаків — бешмет та черкеска: кинджал на вузькому ремінному поясі, оздобленому сріблом, шабля кавказького зразка й папах або без останньої. На черкесці — наплічники із золотого джгута, оздоблені металевими окрасами; герб України (тризуб, оповитий пшеничним колосом з двома булавами навхрест). З установленням форми в Українській армії гетьман, окрім черкески, почав носити повсякденний чорний жупан, а парадним був білий, який також мав наплічники із золотого джгута та інші атрибути, але при жупані замість булав — шабля старовинного козацького зразка.

Маємо також кінофотопортрети П. П. Скоропадського³⁷, групові його знімки з почтом³⁸, з дипломатами³⁹, у колі військових⁴⁰, серед яких начальник головної шкільної управи Військового міністерства, генерал-лейтенант російської служби М. Юнаків, під час прийому представників уряду й німецько-австрійського командування⁴¹ тощо. Збереглися кінокадри, де гетьман на автомобілі їде вулицями Києва⁴², фото двоповерхового будинку по Інститутській, 40, де він мешкав⁴³. (Зруйнований 1920 р.).

Тісне спілкування в останні роки з українською діаспорою Північної Америки збагатило архівні фонди України. Серед інших зображальних документів, присвячених національно-визвольній боротьбі 1917—1921 рр., одержано фотографію — портрет Павла Петровича у генеральській військовій формі з хрестом, а на голові — гетьманська шапка із соболів з оксамитовим малиновим верхом, з пір’ями, оздобленими діамантами. Це — символічний знімок, що зафіксував постать П. Скоропадського в такому вбранні⁴⁴.

Розглядаючи колекцію документів, що залишив той час, на наш погляд, не можна не зупинитися на кінокадрах і фотозйомці тих особистостей, які разом з Павлом Петровичем розбудовували Українську Державу, — його соратників, членів уряду, окремих політичних та військових діячів, тобто його оточення.

На першому фото з цієї групи джерел — гетьман зі своїм духовним наставником, головою Управління у справах мистецтва й національної культури Міністерства народної освіти (з 15 липня 1918 р.), а згодом членом Колегії верховних правителів на випадок хвороби або смерті гетьмана Петром Дорошенком⁴⁵. У липні 1919 р. розстріляний в Одесі “в порядку червоного терору”⁴⁶.

На іншому фотознімку в групі людей П. П. Скоропадський з головою Ради Міністрів (3 травня до 14 листопада 1918 р.) і водночас міністром внутрішніх справ (до липня) Федором Лизогубом та осавулом (особистим ад’ютантом) гетьмана Олександром Сахном-Устимовичем⁴⁷. Останній перейшов у табір білих, був призначений до Цивільного управління штабу генерала П. Врангеля⁴⁸. Привертає увагу ще один фотодокумент, на якому зображено гетьмана й голову Ради Міністрів улітку 1918 р.⁴⁹ Ще 10 травня 1918 р. голова уряду виступив з декларацією, в якій зазначалося: “Головна задача Правительства, котре має тимчасовий, перехідний характер, — зміцнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого бока непо-

фальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України. Вироблення відповідного виборчого закону є предметом найближчих заходів Правительства і в цій дуже важній справі воно сподівається помочі людей державного досвіду й наукового знання”⁵⁰.

Портрет Ф. Лизогуба вміщено також як ілюстрацію у книжці Д. Дорошенка “Історія України”⁵¹.

Збереглася фотографія та окремі кінокадри, на яких знято Павла Петровича з генерал-лейтенантом російської служби, а за Гетьманату — військовим міністром, генеральним бунчужним Олександром Рогозою, вбитим більшовиками 1919 р.⁵²

Невідомий фотограф зняв П. П. Скоропадського з господарем його будинку (колишнім будинком генерал-губернатора) — Михайлом Ханенком і осавулом (особистим ад’ютантом гетьмана) Василем Кочубеєм у ранзі сотника⁵³.

Доба Гетьманату залишила цілу низку фотопортретів будівничих Української Держави. Це — Микола Устимович (Сахно-Устимович) — перший отаман (голова) Ради Міністрів (загинув під час антигетьманського повстання)⁵⁴.

Дмитро Дорошенко⁵⁵ — член Центральної Ради, з 20 травня 1918 р. — керуючий Міністерством закордонних справ, з 2 вересня до 14 листопада — міністр закордонних справ, згодом — видатний історик.

Антон Ржепецький⁵⁶ — член партії кадетів, беззмінний міністр фінансів, один з творців стабільної української грошової системи з високим курсом національної валюти. Виступаючи на з’їзді своєї партії в травні 1918 р., де з’ясовувалося ставлення до гетьманського перевороту, він зазначив: “Я увійшов до Міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії”⁵⁷. Далі він сказав, що до України конче необхідно приєднати Крим: “Не можна навіть й уявити собі, як наша держава може існувати без Криму”⁵⁸.

Микола Василенко⁵⁹ — міністр народної освіти та мистецтва, Голова Державного Сенату. Вступивши на посаду міністра 2 травня, він уже 9 травня на нараді членів Ради міністерств виклав свої загальні погляди на напрям і завдання свого відомства: “Я маю своїм завданням мирити національні течії, по змозі уникаючи... суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого уряду: самостійна національна Українська Держава. Зрештою, скажу: мій вступ на посаду міністра освіти є продовженням нашої роботи й загальна наша мета — розвиток української національної культури й утворення умов, сприяючих цьому розвитку”⁶⁰.

В 1921—1922 рр. М. Василенко — другий президент Всеукраїнської академії наук⁶¹.

Петро Стебницький⁶² — міністр народної освіти (з 24 жовтня до 14 листопада 1918 р.), сенатор Адміністративного генерального суду, заступник голови Української делегації під час переговорів про мир з Радянською Росією, письменник (псевдонім — П. Смуток).

Борис Бутенко⁶³ — міністр шляхів, про якого газета “Киевская мысль” писала, що він у Кабінеті Міністрів “являлся наиболее ярим сторонником украинизации и в своем ведомстве проводил ее с исключительной стремительностью”⁶⁴.

Михайло Чубинський⁶⁵ — міністр юстиції, згодом сенатор, голова Карного Генерального суду, син відомого етнографа й громадського діяча, автора слів національного українського гімну “Ще не вмерла України” П. П. Чубинського. Після падіння Української Держави М. Чубинський

відмовився від національної ідеї та, як зазначав Дмитро Дорошенко, “пішов на службу до Денікіна й заявив себе прихильником “єдиної неділимої Росії”, намагаючись всіма способами “реабілітувати себе з українства”⁶⁶.

Георгій Афанасьєв⁶⁷ — державний контролер, з 14 листопада 1918 р. — міністр закордонних справ, учений-історик.

Ігор Кістяківський⁶⁸ — державний секретар, з липня — міністр внутрішніх справ, сенатор загального зібрання Державного Сенату, син видатного вченого-правознавця, професора Київського університету.

Микола Максимів⁶⁹ — контр-адмірал, керуючий Міністерством морських справ.

А. Покровський⁷⁰ — головний начальник портів Чорного та Азовського морів і командувач флоту, з 12 листопада — морський міністр, адмірал.

Володимир Леонтович⁷¹ — міністр земельних справ (з 24 жовтня 1918 р.), відомий український письменник, автор проекту земельної реформи.

Лотоцький Олександр⁷² — член уряду УНР, з 24 жовтня до 14 листопада 1918 р. — міністр віросповідань, відомий український письменник (псевдонім — Білоусенко).

Ми розглянули цілу плеяду політичних і громадських діячів — урядовців Української Держави, які впроваджували політику гетьмана у життя. Серед цієї когорти соратників П. П. Скоропадського не можна не зупинитися на постаті видатного історика, філософа, основоположника державницького напрямку в українській історіографії й політології — В’ячеслава Липинського, який у період Гетьманату був послом Української Держави в Австро-Угорщині⁷³. Це йому належали крилаті слова: “Ніхто нам не збудує державу, крім нас самих”.

Українська Держава існувала у складних умовах німецько-австрійської окупації, що не могло не позначитися на діях та заходах держави й її органів, як і самого гетьмана, так і його оточення. Запрошені Центральною Радою німецько-австрійсько-угорські війська грабували Україну, руйнували її продуктивні сили, вивозили велику кількість продуктів і перш за все хліба, корисних копалин тощо. Це та внутрішня соціально-політична боротьба між різними партійними й іншими угрупованнями привели до падіння Центральної Ради. І молода Українська Держава повинна була, рахуючись з присутністю окупантів, розвиватися в орбіті німецького впливу.

Незабаром після гетьманського перевороту, а саме 22 травня 1918 р., Герман фон Ейхгорн — німецький генерал-фельдмаршал, командуючий групою армій “Київ”, що окупувала Південну Білорусію, Україну та Південь Росії, розіслав усім підвладним йому начальникам корпусів наказ, в якому йшлося про політику щодо нового українського уряду, де зокрема зазначалося: “Гетьман урочисто визнав на письмі виставлені йому Головним командуванням вимоги. З нашого боку дано згоду на піддержку його правительства військовими й господарськими засобами Німецької Держави. Цим створюється ясність у відносини до українських властей та населення... За німецьку поміч Україна дасть відшкодування, що до характеру й обсягу котрого наступить порозуміння, як можна швидше...”⁷⁴.

Низка фотодокументів розповідає про зв’язки Павла Петровича з окупаційними військами. Це перш за все фотопортрети Г. Ейхгорна⁷⁵, німецького посла в Києві барона А. Мумма⁷⁶, австро-угорського посла графа Й. Форгача⁷⁷, начальника штабу групи армій “Київ” В. Гренера⁷⁸ та інших, з якими П. П. Скоропадський безпосередньо підтримував зв’язки.

Окрім портретних зйомок, залишилися і групові фотодокументи. Так, на одному з них гетьман, генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн, німецький посол барон А. Мумм й австро-угорський посол граф Й. Форгач у Києві ⁷⁹. Фото зроблено до 30 липня 1918 р.

Ще один знімок: Павло Петрович на пероні Київського вокзалу зустрічає представників німецького командування. Літо 1918 р. ⁸⁰

Зазначимо, що з метою збереження Української Держави від більшовицької Росії та усунення перешкод, які ставили німецькі військові власті щодо формування української армії й передачі Чорноморського флоту Україні, гетьман у вересні 1918 р. прибув з офіційним візитом до Німеччини. 6 вересня відбулася зустріч П. П. Скоропадського з кайзером Вільгельмом II. Ця подія також зафіксована на фотоплівці ⁸¹.

Через три дні після цього гетьман був прийнятий на головній квартирі німецького командування в Берліні начальником генерального штабу, генерал-фельдмаршалом Паулем фон Гінденбургом та командувачем усіх збройних сил Німеччини, генералом Еріхом фон Людендорфом, що також відбито на фотознімку ⁸².

Торкаючись цієї теми, слід зупинитися ще на одному фотодокументі: Павло Петрович з українським послом у Німеччині бароном Ф. Штейнгелем і товаришем міністра закордонних справ Української Держави О. Палтовим, які супроводжували гетьмана під час його перебування в останній ⁸³.

П. П. Скоропадський та український уряд приділяли велику увагу створенню збройних сил як запоруки існування України як самостійної незалежної держави. Вже у кінці травня 1918 р. прийнятий Радою Міністрів вироблений генеральним штабом законопроект про загальні підстави військової служби. У ньому зокрема зазначалося: “1. Завдання армії Української Держави є охорона держави від зовнішніх ворогів і підтримання порядку в державі по заклику горожанської влади. 2. Начальником усіх сухопутних і морських сил Української Держави є Гетьман усієї України” ⁸⁴.

На заваді формуванню регулярних національних збройних сил була окупація України арміями Німеччини й Австро-Угорщини, що базувалися на її території за умовами Брестського мирного договору. Тому доводилося рахуватися з вимогами іноземного командування.

Фотознімки, присвячені взаємозв'язкам з окупаційними державами та створенню власної армії, зафіксували український і німецький генералітет. Серед присутніх товариш військового міністра Української Держави, колишній генерал-майор російської служби О. Лігнау, військовий міністр, генеральний бунчужний, генерал О. Рогоза, командуючий німецькими військами в Україні після вбивства генерал-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна генерал фон Кірбах, його заступник генерал В. Гренер. Знімок зроблено у Києві влітку, тобто після 30 червня ⁸⁵.

Ще фотографії: військовий міністр О. Рогоза, корпусні й дивізійні командири в гостях у вищого німецького командування. Київ, 10 жовтня 1918 р. ⁸⁶, начальник усіх сухопутних та морських сил України П. П. Скоропадський оглядає військове озброєння піхотинця Української армії ⁸⁷.

На іншому фотодокументі — парад Сірожупанної дивізії ⁸⁸ приймають гетьман, військовий міністр О. Рогоза й ін. Київ, 1918 р. ⁸⁹ Ось як про цей огляд дивізії, що відбувся в Києві, розповідав “Вісник політики, літератури і життя” ⁹⁰: “При наближенні Гетьмана військо взяло на караул... Пан Гетьман пройшов вздовж фронту дивізії, вітаючись з козаками. Після цього на майдані відбувся молебень... Опісля війська пройшли перед Гетьманом церемоніальним маршем. Пан Гетьман дякував військам і звернувся

до них з такими словами: “Вітаю вас, козаки, з поверненням з полону і разом з тим від цілої душі радію, що Господь Бог пособив вам повернутись до своєї Батьківщини, Української Держави, яка так нетерпляче чекала на вас. Ваша дивізія — перша дивізія Української армії, і я глибоко вірю, що той порядок, який я бачив сьогодні у вас на параді, буде основою до утворення нашої рідної, могутньої Української армії на національних підвалинах і на ґрунті суворої дисципліни”⁹¹.

Деякі фотознімки відобразили окремі моменти життя Синьожупанної дивізії, створеної на початку березня 1918 р. у таборах військовополонених Раштат, Венцляр та Зальцведель (Німеччина)⁹² — парад кінноти⁹³, огляд військ⁹⁴, окремі групи військових⁹⁵, вояки з прапором 1-го полку ім. Дорошенка⁹⁶, окремі види бойової техніки⁹⁷.

Час зберіг також фотознімок і кінокадр, де військовий міністр, генерал О.Рогоза приймає військовий парад на Софійському майдані влітку 1918 р.⁹⁸

Складним умовам існування Української Держави сприяли не тільки окупація німецьких та австро-угорських військ, а й внутрішня і зовнішня політика, яку проводили гетьман та його уряд. Вона не задовольняла різні верстви населення, викликала в них як прихований, так і відкритий опір часто у формі прямих диверсій, страйків, збройних виступів аж до спеціально підготовлених повстань... Україна була вкрита цілою мережею російських організацій, які своїм найближчим завданням ставили, за словами генерала А. Денікіна, “боротьбу з українською самостійністю”⁹⁹. Крім того, постійна агітація більшовиків та відсутність внутрішньої політичної консолідації суспільства не сприяли нормалізації становища в країні.

Одні люди залишали Україну. Так фотодокумент¹⁰⁰ показує отримання перепусток громадянами, що виїжджали з останньої (Літо 1918 р.). Інші — вдавалися до терористичних актів, про що свідчив вибух військових складів у передмісті Києва — Звіринці, що стався 6 червня 1918 р.¹⁰¹ З цього приводу кореспондент додатку до газети “Державний вісник” писав: “О початку 11-ої години ранку з боку Звіринця почувся такий страшний вибух, від якого не тільки околиці Звіринця, але й далеко поза ними все затрусилося, неначе від землетрусу. З вікон посипалися шибки, з будинків — штукатурка, цегла, а в деяких будинках позривалися і двері. Вибух викликав такий переляк, що люде не знали, що робити... Полум’ям обхопило майже весь Звіринець і постало просто пекло... Вибухи продовжувалися. Знаряди літали, розривалися в повітрі й обсипали скалками та шрапнелючими кулями все, що було навкруги. Сила вибухів була така велика, що на місті нещастя будинки валилися один за другим... О 1 годині дня на місце катастрофи прибув Гетьман, щоб ознайомитися на місці з станом речей. Він вислухав звідомлення представників української і німецької влади, дав кілька порад і, пробувши з півгодини, вернувся назад”¹⁰².

Сам Павло Петрович згадував: “Картина нам (з Ф. Лизогубом. — Л.М.) представилась действительно ужасная: громадная площадь Зверинца, застроенная небольшими домиками, представляла сплошной пожар, причем в различных местах не переставали раздаваться сильные взрывы”¹⁰³. Що ж стосується версії вибухів, то гетьман вважав, що “это дело большевиков, ...потому что многие дома погибли из-за того, что рабочие, жившие в них, хранили там растасканные ими же снаряды”¹⁰⁴.

Окрім диверсій, опозиція перейшла безпосередньо до вбивств політичних противників. Першим від руки членів російської партії лівих соціалістів-революціонерів загинув посол Німеччини у РСФРР граф Вільгельм фон Мірбах 6 липня 1918 р. у Москві¹⁰⁵, наступною жертвою став німецький генерал-фельдмаршал, командуючий групою армій “Київ”

Герман фон Ейхгорн, якого 30 липня того ж року у Києві смертельно поранив член “Бойової організації” цієї ж партії Б. Донцов¹⁰⁶.

П. П. Скоропадський теж проходив по цьому списку опозиції. Крім письмових джерел, маємо ще фотодокумент: біля будинку гетьмана в його присутності й військових, серед яких генерал О. Рогоза, служать молебень. Київ. Літо 1918 р.¹⁰⁷

Апогеєм у боротьбі проти гетьманського режиму стали повстання селян та страйки залізничників. Загальний страйк останніх тривав із середини липня до кінця серпня 1918 р.¹⁰⁸ Маємо відносно цього два архівних фото. На одному — збори страйкуючих залізничників ст. Попасна в лісі. Літо 1918 р.¹⁰⁹, на іншому — група залізничників, яких вислано до Австрії за участь у загальному страйку¹¹⁰.

Серед фотодокументів, що знайомлять із зовнішньою політикою П. П. Скоропадського, це насамперед знімки голови української мирної делегації під час переговорів про мир з Радянською Росією, згодом сенатора С. Шелухина¹¹¹, його заступників І. Кістяківського¹¹², сенатора (з серпня 1918 р.) П. Стебницького¹¹³, члена делегації Х. Барановського¹¹⁴, членів політичної комісії при делегації О. Шульгина¹¹⁵, М. Славинського¹¹⁶, О. Лотоцького¹¹⁷, Є. Чекаленка¹¹⁸, В. Садовського¹¹⁹ й ін.

У фондах ЦДКФФА України зберігається майже унікальна фотографія (Київ, серпень-вересень 1918 р.) — склад російської та української делегацій під час переговорів про мир¹²⁰, який, згідно з пунктом 6 Брестського договору, Росія повинна була укласти з Українською Державою. Павло Петрович у своїх спогадах згодом згадував: “...В начале июня приехала в [Київ] мирная делегация во главе с Раковским. Нашим правительством была сделана крупная ошибка, когда оно назначило заседания этой мирной конференции в Киеве, так как это дало возможность большевикам начать свою агитацию. Переговоры ровно ни к чему привести не могли. Это было уже видно с первых же дней. Единственно хорошая сторона заключалась в том, что это дало возможность спасти массу народа от прелестей коммунистической жизни...”¹²¹.

Як відомо, радянська делегація у Києві навмисно затягувала переговори, відверто проводила комуністичну агітацію. В Києві московські дипломати не пропускали нагоди зав’язати контакти з політичними силами, опозиційними до гетьманського уряду. Вони встановили зв’язок з представниками Українського Національного Союзу. З ними погодився співпрацювати В. Винниченко, який мав особисті зустрічі з членом радянської делегації Д. Мануїльським. За цих умов не могло бути мови про справжнє укладання мирного договору. Згодом доля по-своєму розпорядилася з Х. Раковським, який із січня 1919 р. став головою Раднаркому УСРР та Надзвичайної комісії по боротьбі з “бандитизмом”. Як активний діяч так званого троцькістсько-зинов’євського блоку, він був репресований 1938 р. і розстріляний 1941 р.¹²²

Це останнє фото, про яке йшла мова вище, пов’язане з діяльністю П. П. Скоропадського як голови Української Держави. 14 грудня 1918 р. під тиском воєнних дій з боку більшовицької Росії, в умовах жорстокої класової боротьби, коли національно-соціалістичні партії підняли повстання проти гетьмана, а в Німеччині та Австро-Угорщині відбулися Листопадові революції, що в свою чергу ліквідували зовнішню запоруку стабільності гетьманської влади, Павло Скоропадський був примушений зректися гетьманства.

У своєму зверненні до всіх установ України, військових частин він так сформулював своє зречення: “Я, Гетьман всієї України, на протязі семи з

половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади. Павло Скоропадський”¹²³. Українська Держава перестала існувати.

Існує ще низка фотознімків особистого характеру, більшість з яких зроблено в період еміграції Скоропадських до Німеччини.

Зазначимо, що важливим фактором у становленні людини як особистості, в формуванні життєвого кредо, політичних поглядів має її оточення. У житті Павла Петровича його опорою, другом, надією була дружина Олександра Петрівна (Аліна, як називав її чоловік) — фрейліна російської імператриці Марії Федорівни, дочка відомого царського генерал-ад’ютанта Петра Павловича Дурново та Марії Василівни, уродженої княжни Кочубеївни. Вони побралися 11 січня 1898 р.¹²⁴ (а не 1897, як стверджує Д. Дорошенко в “Історії України”)¹²⁵ і є підстава припустити, що вони стали чоловіком та жінкою, не отримавши спочатку благословення батьків нареченої. Це свідчить про справжню глибину почуттів молодих.

Про ставлення Павла Петровича до дружини пише у своїх спогадах дочка Олена Отт-Скоропадська: “...Коли мама з Петром і Марікою (Марією — старша дочка. — Л.М.) переїхали жити уже в Оберстдорф, батько сказав мені: Знаєш, без мами мене лише половина”¹²⁶. І найбільше від усього у світі боявся втратити свою половину. І далі дочка зазначає: “З часів мого раннього дитинства пригадую, як батько, коли повертався додому, відразу голосно гукав “Аліна, Аліна!..”. Коли мами, як виняток, не було вдома, на всіх мовах звучало: “Де моя дружина? Чому її тут немає?”. Між батьками було ... справжнє партнерство... Вони були один для одного найважливішими людьми”¹²⁷. Навіть помираючи, вже знаходячись на смертному одрі, П. П. Скоропадський був подумки з дружиною. “Як би зі мною щось сталося — бережіть маму й допомагайте всі їй. Вона найбільше підтримувала мене в моїй роботі для України”¹²⁸.

В книжці Д. Дорошенка “Історія України” вміщено портрет дружини гетьмана — у великому фортелі сидить напрочуд красива, тендітна жінка з пишним волоссям, у білій сукні, оздобленій мереживом, з перлами на шії, які, за спогадами молодшої дочки Олени, вона носила постійно, з напнутим на плечі палантином (фото приблизно 1900—1902 рр.)¹²⁹. На іншому знімку 1911 р. — Олександра Петрівна стоїть в елегантному костюмі, у береті, тримаючи в руках рукавички¹³⁰.

Існує і родинне фото П. П. Скоропадського, його дружини та дітей Данила, Марії, Єлизавети й 2—3-річної Оленки¹³¹. На жаль, знімок не датований, але знаючи, що остання дитина народилася 1921 р., документ можна датувати десь 1923—1924 рр.

У ЦДІАК України зберігаються дві фотографії другої дочки Скоропадських Єлизавети. На одній — 16—17-річна дівчина в бальній сукні¹³², на іншій — молода жінка років 25 в українському національному вбранні з вінком на голові, намистом на шії¹³³. Фото можна датувати десь 1924—1925 рр. Як відомо, Єлизавета стала талановитим скульптором, а згодом особистим референтом Павла Петровича. Саме вона до останньої хвилини його життя знаходилася поруч з батьком, коли їх поранило під час нальоту союзної авіації на вокзалі у Платтлінгу біля Мюнхена 16 червня 1945 р.¹³⁴ Є ще один знімок Єлизавети 1939 р., надрукований у книжці “Павло Скоропадський. Спогади”¹³⁵. Тут вміщено і портрети старшої доньки Марії (графині Монтрезор, 1944 р.) та молодшої Олени (1938 р.)¹³⁶.

Хотілося б зупинитися на долі Данила Павловича (1904—1957). Отримавши в Німеччині блискучу технічну освіту, він присвятив своє життя гетьманському рухові на еміграції, з 1948 р. перебрав на себе верховне управління цим рухом у Великій Британії, а з наступного, 1949 р. — він почесний голова Союзу українців у цій країні ¹³⁷.

Маємо декілька фотографій — портрет юнака ¹³⁸, молодого чоловіка (1933 р.) ¹³⁹ і фотознімок з батьком у саду (десь кінець 30-х років) ¹⁴⁰.

Збереглися й сімейні фотографії — вся родина Скоропадських у саду (1935 р.) ¹⁴¹, Павло Петрович з дружиною у Ваннзеє (1942 р.) ¹⁴², Олена Скоропадська з чоловіком Людвігом Отт (1952 р.) ¹⁴³. З окремих фотодокументів — 3-поверховий будинок Скоропадських у Берліні — Ваннзеє на Альзенштрассе, 17 ¹⁴⁴ та будинок вокзалу в Платтлінгу біля Мюнхена, де 16 квітня 1945 р. був смертельно поранений Павло Петрович ¹⁴⁵.

Переглядаючи знову і знову кінофотодокументи, що відобразили постать гетьмана України, його політичних побратимів, маємо констатувати, що в наш час вже неможливо встановити коло людей, зафіксованих на групових знімках поруч зі П. П. Скоропадським. А жаль. Розшифрування цих знімків відкрило б нам нову, невідому ще сторінку діяльності будівничих Української Держави. Саме завдяки політичній заангажованості, шовіністичним перекирчуванням, ідеологічним нашаруванням командної системи по відношенню до подій національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр. в Україні ці матеріали знаходилися у “спецкранах” і в своїй масі були недоступні дослідникам. Нині, коли історична наука позбулася, нарешті, ідеологічних лабетів, до нас, нащадків, повертається славне ім’я гетьмана України. Й як визнання його діяльності є звернення Президента України Л. Кучми до Кабінету Міністрів підготувати заходи по святкуванню 130-річчя від дня народження П. Скоропадського і назвати одну з вулиць Києва його ім’ям ¹⁴⁶.

¹ Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія. — 1995. — С. 35.

² Там само.

³ Східноєвропейський дослідний інститут ім. В’ячеслава Липинського (СЄДІ) — українська наукова установа у Філадельфії (США), яка займається збереженням, дослідженням та виданням архівних матеріалів і наукових праць з історії, політології, культури України та східноєвропейських країн. Його діяльність фінансується благодійними пожертвами української діаспори США та Канади.

⁴ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України) — єдина в Україні спеціалізована архівна установа, що зберігає документи на нетрадиційних носіях інформації, був заснований у Києві 1932 р. як Всеукраїнський центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР. 3 грудня 1998 р. має сучасну назву.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) зберігає документи, що висвітлюють історію України з XIV ст. до Лютневої революції. До складу архіву увійшли фонди Всеукраїнського архіву давніх актів у Києві, частина фондів Центрального архіву революції у Харкові, Київського обласного історичного архіву та матеріали його колишнього філіалу у Харкові.

⁶ Музей гетьманства відкритий у Києві 1993 р. Зберігає унікальні матеріали з історії Гетьманату, веде велику науково-дослідницьку і пропагандистську роботу.

⁷ Див., наприклад, Дорошенко Д. Історія України: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — Т. 2; Павло Скоропадський. Спогади...

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп.3, спр. 2, арк. 151; Павло Скоропадський. Спогади... — С. 462.

⁹ Енциклопедія українознавства (далі — ЕУ). Словникова частина. — Париж, 1976. — Т. 8. — С. 2870.

¹⁰ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 36.

¹¹ Там само. — С. 382.

- ¹² Там само.
- ¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 112.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 113.
- ¹⁵ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 391.
- ¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 2, спр. 1662, арк. 162.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 29.
- ¹⁸ Там само. — С. 25.
- ¹⁹ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 14.
- ²⁰ *Маларевський А. П.* Скоропадський. Гетьман всея України. — К., 1918; *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 2; *Прицак О.* Рід Скоропадських. Історико-генеалогічна студія. — Львів, 1938; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1992. — Т. 2; *Павло Скоропадський*. Спогади...; Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. — К. 1993; Гетьман Павло Скоропадський: Матеріали до бібліографії. — К., 1996; *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9. — С. 91—105 тощо.
- ²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 122; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 26; *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 37—38.
- ²² ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 122.
- ²³ Там само. — Оп. 2, спр. 1119, арк. 16; *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 38.
- ²⁴ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-195282; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 376.
- ²⁵ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-186014, 1833069; Золоті ворота. — Львів, 1937. — С. 80—81.
- ²⁶ З матеріалів, надісланих українською діаспорою Північної Америки; ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 123.
- ²⁷ Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1917, 9 грудня. № 4.
- ²⁸ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-53471, 2-71503, 2-71504.
- ²⁹ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — С. 108.
- ³⁰ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 353.
- ³¹ *Ленін В. І.* — Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 304.
- ³² Там само. — С. 318.
- ³³ Гетьман Павло Скоропадський... — С. 96.
- ³⁴ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8484, 0-145747, 0-172176, 3-686, 4-1090, 4-13018.
- ³⁵ Гетьман Павло Скоропадський... — С. 109.
- ³⁶ ЦДКФФА України. — Од. зб. 593-III.
- ³⁷ ЦДКФФА України. — Од. зб. 953-III, 0-181824, 0-183069; *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 463; Золоті ворота... — С. 80—81; *Гроші в Україні: Факти і документи*. — К., 1998. — С. 264; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 23.
- ³⁸ ЦДКФФА України. — Од. зб. 593-III, 3-685, 0-53386, 0-183070, 0-184080, 2-68474.
- ³⁹ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 466.
- ⁴⁰ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-184038.
- ⁴¹ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 465.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ ЦДКФФА України. — Од. зб. 593-III, 0-145769.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 123.
- ⁴⁵ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 73.
- ⁴⁶ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 326.
- ⁴⁷ Там само. — С. 464.
- ⁴⁸ Там само. — С. 343, пос. 94.
- ⁴⁹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8481.
- ⁵⁰ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 95.
- ⁵¹ Там само. — С. 67.
- ⁵² ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-145771, 593-III.
- ⁵³ Там само. — Од. зб. 2-30791.
- ⁵⁴ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 53.
- ⁵⁵ Там само. — Т. 1. — С. 134; Т. 2. — С. 149; Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2-х т. — К., 1996. — Т. 1. — С. 40.
- ⁵⁶ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-30327; *Гроші в Україні*... — С. 265; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 272.
- ⁵⁷ Там само. — Т. 1. — С. 134. — Т. 2. — С. 149; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. — Т. 1. — С. 40.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 44.

- ⁶⁰ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 338.
- ⁶¹ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 356, пос. 161.
- ⁶² Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 368; Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 265.
- ⁶³ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-29861; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 311.
- ⁶⁴ Киевская мысль. — 1918. — № 193.
- ⁶⁵ На жаль, фото досі знайти не вдалося ні в архівах, бібліотеках, пресі, виданнях, присвячених періоду Гетьманату.
- ⁶⁶ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 65.
- ⁶⁷ Інститут рукописів НБУВ. — Ф. 64, спр. 140.
- ⁶⁸ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 99; ЦДКФФА України. — Од. зб. 30076.
- ⁶⁹ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 255.
- ⁷⁰ Там само. — С. 257.
- ⁷¹ Там само. — С. 290.
- ⁷² Там само. — С. 333; ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-25925-а, 2-26225.
- ⁷³ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-30150; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 151.
- ⁷⁴ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 134.
- ⁷⁵ Там само. — С. 119.
- ⁷⁶ Там само. — С. 133.
- ⁷⁷ Там само. — С. 135.
- ⁷⁸ Там само. — С. 45.
- ⁷⁹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8491, 0-172175, 2-68440.
- ⁸⁰ Там само. — Од. зб. 0-184039.
- ⁸¹ Там само. — Од. зб. 0-8423; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 382; Павло Скоропадський. Спогади... — С. 469.
- ⁸² ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8490; 0-184056; Павло Скоропадський. Спогади... — С. 468.
- ⁸³ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 385.
- ⁸⁴ Там само. — С. 235.
- ⁸⁵ Там само. — С. 238.
- ⁸⁶ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8338.
- ⁸⁷ Там само. Од. зб. 0-7535.
- ⁸⁸ Дивізію було створено в Австро-Угорщині (Фрайштадт) 1918 р. з українських полонених (Павло Скоропадський. Спогади... — С. 364, пос. 209; ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8338.
- ⁸⁹ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 245.
- ⁹⁰ Вісник політики, літератури і життя. — 1918. — Ч. 37. — С. 514.
- ⁹¹ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 247.
- ⁹² Павло Скоропадський. Спогади... — С. 364, пос. 208.
- ⁹³ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 246.
- ⁹⁴ Там само. — С. 250.
- ⁹⁵ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-53784, 0-53606, 0-53607, 2-29059.
- ⁹⁶ Там само. — Од. зб. 0-183756.
- ⁹⁷ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 243; ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-1837.
- ⁹⁸ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-29053; 593-III.
- ⁹⁹ Генерал А. И. Деникин. Очерки русской смуты. — Т. IV. — С. 187.
- ¹⁰⁰ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-174848.
- ¹⁰¹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-29053; А-38.П.
- ¹⁰² Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 119— 120.
- ¹⁰³ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 217.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 5. — С. 308.
- ¹⁰⁶ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 370, пос. 256; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 125.
- ¹⁰⁷ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 79.
- ¹⁰⁸ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 367, пос. 231.
- ¹⁰⁹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 4-6413.
- ¹¹⁰ Там само. — Од. зб. 0-11235.
- ¹¹¹ Там само. — Од. зб. 2-30834; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 163.
- ¹¹² ЦДКФФА України. — Од. зб. 30076; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 99.

- ¹¹³ Центральна Рада... — Т. 1. — С. 265.
¹¹⁴ ЦДКФФА України. — Од. зб. 185749; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 122; Центральна Рада... — Т. 1. — С. 53.
¹¹⁵ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 155.
¹¹⁶ Там само. — Т. 1. — С. 154; Центральна Рада. — Т. 1. — С. 289; ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-184047.
¹¹⁷ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 137.
¹¹⁸ Центральна Рада... — Т. 1. — С. 192.
¹¹⁹ Там само. — Т. 2. — С. 191; Дорошенко Д. Історія України... — Т. 1. — С. 122; ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-30446.
¹²⁰ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8337.
¹²¹ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 213.
¹²² Там само. — С. 365, пос. 219.
¹²³ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 2, спр. 2, арк. 122.
¹²⁴ Сьогодні. — 2002. — 9 нояб. — № 253. — С. 11.
¹²⁵ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 26.
¹²⁶ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 410.
¹²⁷ Там само.
¹²⁸ Там само. — С. 454.
¹²⁹ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 2. — С. 25.
¹³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп.3, спр. 2, арк. 124.
¹³¹ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 467; Сьогодні. — 2002. — 9 нояб. — № 253. — С. 11.
¹³² ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 125.
¹³³ Там само. — Арк. 126.
¹³⁴ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 442—460.
¹³⁵ Там само. — С. 472.
¹³⁶ Там само. — С. 472—473.
¹³⁷ ЕУ. Словникова частина. — Т. 8. — С. 2868.
¹³⁸ Дорошенко Д. Історія України... — Т. 1. — С. 27.
¹³⁹ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 472.
¹⁴⁰ Там само. — С. 471.
¹⁴¹ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 470.
¹⁴² Там само. — С. 474.
¹⁴³ Там само. — С. 475.
¹⁴⁴ Там само. — С. 474.
¹⁴⁵ Там само. — С. 475.
¹⁴⁶ Московский комсомолец в Украине. — 2003. — 9—16 апр. — № 15. — С. 3.

